

במעבה ההר

מחקרי הר אפרים ובנימין

קובץ רביעי

עורכים מדעיים:
אהרן טבגר • זהר עמר • מרים ביליג

אריאל – טלמון
תשע"ה (2014)

מו"פ אזורי
השומרון
ובקעת הירדן

מדרשת הרי גופנא

ועדת המערכת:

פרופ' יואל אליצור, האוניברסיטה העברית בירושלים, המכללה האקדמית הרצוג ומכללת ירושלים
פרופ' אסתר אשל, אוניברסיטת בר אילן
ד"ר אייל ברוך, אוניברסיטת בר אילן
פרופ' אדם זרטל, אוניברסיטת חיפה
פרופ' עמוס פרומקין, המרכז לחקר מערות, האוניברסיטה העברית בירושלים

קובץ זה ראה אור בסיוע:

מחלקת תיירות, מועצה אזורית מטה בנימין
מרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיקרפיה, אוניברסיטת בר אילן
עמותת משכן שילה – המרכז למחקר ולפיתוח ערש ההתיישבות בארץ ישראל

© כל הזכויות שמורות למדרשת הרי גופנא ולמו"פ אזורי השומרון ובקעת הירדן,
תשע"ה (2014)
מסת"ב 6-0-91808-965-978

שער קדמי: מערת בית הברד בחורבת ניסיה, פסגות (צילום: ד' רביב)
שער אחורי: מערות קבורה מתחת לכפר שבתין (צילום: א' טבגר)

עורכים מדעיים: **אהרן טבגר, פרופ' זהר עמר, פרופ' מרים ביליג**
עריכה לשונית: **גב' שושי הייזלר (עברית), גב' מרים שליסלברג (אנגלית)**
עיצוב גרפי: **סטודיו ולדמן**, עפרה
לוחות והדפסה: **דפוס העיר העתיקה**, ירושלים

תוכן העניינים

7	בפתח הקובץ	אהרן טבגר זהר עמר מרים ביליג
11	לזכרו של יובל פלג ז"ל, 1968 – 2014	אייל בן אליהו
שער ראשון: מחקרים במעבה האדמה		
15	סקר ארכאולוגי במערת אלקנה שבמערב השומרון	בועז זיסו, בועז לנגפורד, רועי פורת, דביר רביב ועמוס פרומקין
31	עדכון תפוצת מערכות המסתור בפלך תמנה	דביר רביב
47	מערכת מסתור מימי מרד בר-כוכבא בח'לת קייס צפון, שפלת יהודה	איתן קליין ואלון קליין
57	חידושים במחקר תפוצתן של מערכות המסתור ומערות המפלט בארץ יהודה	עמוס קלונר ובועז זיסו
69	אבן המלכים בהר אפרים: מחצבת בהט במערת עבוד	עמוס פרומקין, בועז זיסו, בועז לנגפורד, רועי פורת ורעואל קסל
79	סרקופג מהתקופה הרומית מטול כרם ועליו תיאור היפודרום	יובל פלג (ז"ל)

שער שני: חידושים בחקר הר אפרים וסביבתו

97.....	דורו בן־יוסף	חפירות יפית 3 – מתחם מטיפוס 'סנדל' בבקעת הירדן.
111.....	זאב ח' ארליך (ז'אבו) ומאיר רוטר	"בית עקד הרועים" – תל ובאר בצפון עמק דותן.
121.....	אברהם פאוסט	האימפריה האשורית וכלכלת ארץ ישראל במאה השביעית לפסה"נ: תעשיית השמן כמקרה מבחן.
145.....	איוון פרידמן	רימון מגופנה – אציל צלבני לפני קרב קרני חיטין.
159.....	אבי ששון	חרושת האבן העברית בהדום ההר בעת החדשה – מגדל צדק כמוקד לתעשיית אבן וסיד.

שער שלישי: תגובה וביקורת ספרים

177.....	אהרן טבגר	"בעקבות בנימין מטודלה בנחלת בנימין" – שלוש הערות לזיהוי האתרים.
187.....	זאב ספראי	ביקורת ספרים: המדריך למטייל בשומרון.
199.....	רשימת משתתפים	
15*.....	תקצירים באנגלית	

מערכת מסתור מימי מרד בר־כוכבא בח'לת קייס צפון, שפלת יהודה

איתן קליין ואלון קליין

חורבת ח'לת קייס (נ"צ 1404/1181 בר"י ישנה; קרויה בפרסומים השונים גם נקודת טריג 270 וכן 'ח'רבת קמחה') שוכנת בשפלת יהודה, כחמישה קילומטרים מצפון לבית גוברין וכשני קילומטרים וחצי מצפון־מערב לתל גודד. החורבה ממוקמת בראש שלוחה שטוחה, והיא כוללת שרידי מבנים עתיקים ומתקנים תת־קרקעיים שונים, בהם מערות קבורה, מתקני קולומבריה, בתי בד, בורות מים ומחסנים. החל מראשית שנות ה־80 סובל האתר משוד עתיקות מתמשך.

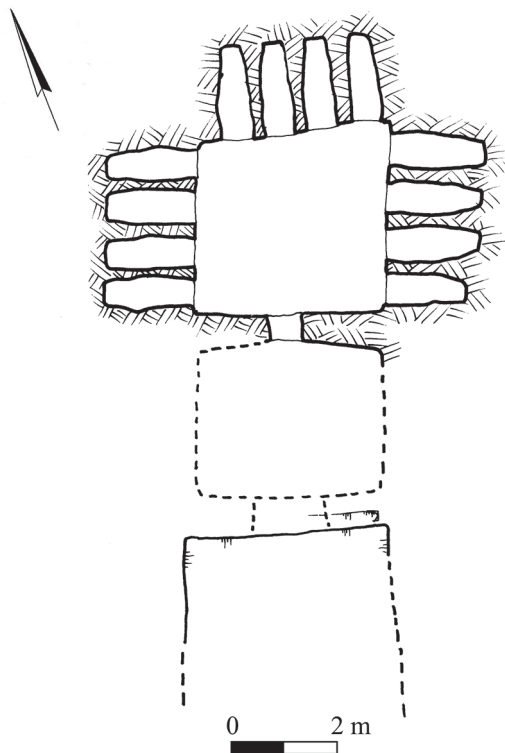
איור 1: נר דיסקוס רומי בעל עיטור ארוטי עשוי בתבנית: תכנית וחתך (ציור: ל' ריקמן)

בשנת 1984 מופתה באתר מערכת מסתור מסועפת באורך של כ־150 מטרים הכוללת חללים קדומים כדוגמת בית בד תת־קרקעי, קולומבריום, מחצבות וחדרי אחסון אשר חוברו באמצעות מחילות צרות (יעקובי ומירון 1985; קלונר 1987, 240–242). במערכת נמצאו בעבר כלי חרס המתוארכים למאות הראשונה והשנייה לסה"נ ומטבעות מאותה תקופה ובהם מטבע ברונזה בינוני משנה שלישית למרד בר־כוכבא ודינר של הקיסר הדריאנוס (קלונר 1987, 335, הע' 13). בתוך מערכת זו נתגלה לאחרונה נר דיסקוס עגול המתוארך לשלהי המאה הראשונה – ראשית המאה השלישית לסה"נ, האופייני גם למכלולים מימי מרד בר־כוכבא, ועליו עיטור ארוטי עשוי בתבנית (איור 1).¹

מערכת מסתור מורכבת נוספת מצויה במרחק של כ־100 מטרים לכיוון דרום־מערב, והיא כוללת בורות גדולים ובהם כוכי קולומבריה, בתי מלאכה ומחסנים (שיק 1984, 64–42). יגאל טפר תיאר בקצרה בית בד תת־קרקעי שנתגלה באתר, אשר מאחד מתאיו נחצבה מחילת מסתור וסופה מחוץ לתחום היישוב. מחילה זו מוליכה אל תוך מערת קבורה שבה נתגלו שברי גלוסקמאות (טפר 1992, 79). במדרון הדרומי של האתר נמצאו חמש

1 הנר נתגלה על ידי תלמיד במהלך טיול במערכת בהדרכתו של יאיר צורן והועבר לידי היחידה למניעת שוד עתיקות של רשות העתיקות. מציאת נר מעוטר בדמויות אדם בתוך מערכת מסתור מעלה תהיות: ייתכן כי הנר נלקח כשלל על ידי נמלט שהשתמש במערכת, או במהלך שימוש המאוחר למרד בר־כוכבא במערכת.

מערת קבורה שמתארן דומה, והן כוללות מבוא מלבני וחדר קבורה. בדופנות מערה א נחצבו 14 כוכי קבורה. מעל אחד מהם נמצאה חרות בכתב עברי ובשפה הארמית עם שם הנפטר "איוֹדֹן בר ארזה" או "בר אודה". שניים מלוחות הסגירה של הכוכים עוטרו בתבליט המתאר 'נפש'. במערה נתגלו גם גלוסקמאות מעוטרות, שני נרות מקורצפים ונר דיסקוס רומי (שיק 1984, 17–37; זיסו 2001, 163). בדופנות מערה ב הותקנו 12 כוכי קבורה, ונמצאו בה כתריסר גלוסקמאות מעוטרות בחלקן ושברי קנקנים וסירי בישול (זיסו 1997, 148–149). כל אלו מעידים על יישוב יהודי שהתקיים באתר בשלהי ימי הבית השני ועד לימי מרד בר־כוכבא.

איור 2: תכנית מערת הקבורה שתועדה לאחרונה (שרטוט: ב' זיסו)³ קבורה ובו 12 כוכי קבורה (איור 2).

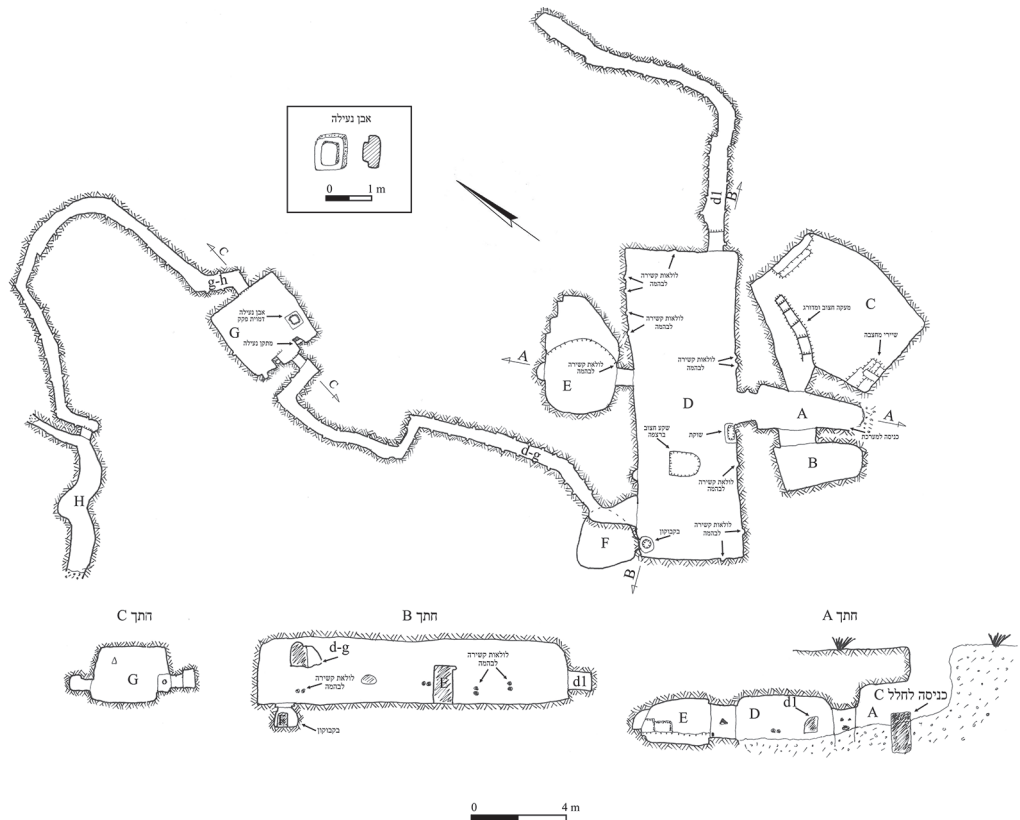
במהלך חודש פברואר 2012 גילה מפקח היחידה למניעת שוד עתיקות של רשות העתיקות, אלון קליין, מערכת מסתור מסועפת נוספת עקב שוד עתיקות אינטנסיבי שבוצע בה.² המערכת שוכנת בשליש התחתון של שלוחה המצויה במרחק של כ־500 מטרים צפונית לנ.ט. 270, כ־40 מטרים ממערב למבנה גדול ועתיק שנתגלה בסמיכות על גבי השלוחה (נ"צ 140463/118484 בר"י ישנה). סמוך לפתח הכניסה מצוי קיר גדול בנוי אבנים מהוקצעות גדולות (לא ברור האם היה חלק ממבנה או שימש כגדר או טרסה כלשהי). בחלקה המזרחי של השלוחה תועדה לאחרונה מערת קבורה נוספת אשר נפרצה על ידי שודדי עתיקות (נ"צ 140907/118358 בר"י ישנה). מערת הקבורה כוללת חצר חצובה שמתארה רבוע, מבוא וחדר קבורה ובו 12 כוכי קבורה (איור 2).³

2 המערכת תועדה בחודש פברואר 2012 בעקבות פעילות פיקוח שוטפת של מפקחי היחידה למניעת שוד ברשות העתיקות. התייעוד מטעם רשות העתיקות נערך על ידי מפקחי היחידה למניעת שוד עתיקות, איתן קליין (שרטוט וצילום), אלון קליין וגיא פיטוסי ובסיוע לאון ריקמן (ציור ממצא).

3 מערת הקבורה שורטטה ותועדה על ידי פרופ' בועז זיסו מהמחלקה ללימודי ארץ־ישראל וארכיאולוגיה באוניברסיטת בר־אילן ועל ידי מפקח היחידה למניעת שוד עתיקות, אלון קליין. תודתנו נתונה לפרופ' זיסו על הסכמתו לפרסם את שרטוט המערה במאמר זה.

תיאור המערכת והממצאים (איור 3)

מסדרון כניסה (דרומוס) A (אורכו כ־6 מ' ורוחבו כ־1.7 מ') שימש כמסדרון כניסה למערכת. הדרומוס סתום ברובו בסחף ונראה שהוא נמשך עוד לכיוון דרום־מערב. ייתכן שהוא כלל גם מדרגות אשר אפשר ירידה וכניסה זקופה ונוחה.

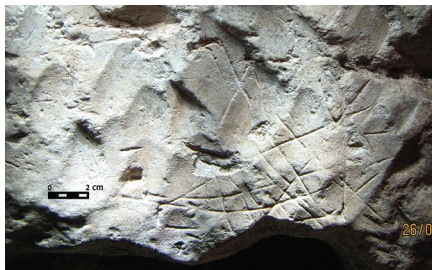

איור 3: מערכת המסתור: תכנית וחתכים

בדופנות הדרומוס הותקנו שלושה פתחים המוליכים לעבר חללים תת־קרקעיים שונים (B, C, D) הערוכים במתאר דמוי עלה תלתן. מסדרונות מסוג זה אופייניים למרשה ולאחרים אחרים בשפלת יהודה מן התקופות ההלניסטית והרומית הקדומה, והם מנצלים את המרחב התת־קרקעי באופן מיטבי (קלונר וזיסו 2013, 50, 52, איור 11). בדופן המזרחית הותקן פתח (גובהו כ־2 מ') לחלל רבוע גדול (חלל C; מידותיו: כ־7x7 מ'). חלל זה שימש כמחצבה לאבני קירטון, ואל תחתיתו ירדו מן הפתח בגרם מדרגות ברוחב מטר שהותקן צמוד לדופן הצפונית של החלל. בצדו השני של גרם המדרגות נחצב מעקה מדורג. בתחתית

איור 4: חלל C, מבט לדרום; שימו לב לגרם המדרגות היורד מפתח החלל ולתשלילי החציבה

איור 5: חרות סירת המפרש על גבי הדופן המזרחית של פתח הכניסה לחלל D

החלל ניתן לראות עדיין את שרידי המחצבה ואת אופן חציבת האבנים וניתוקן מהסלע (איור 4).

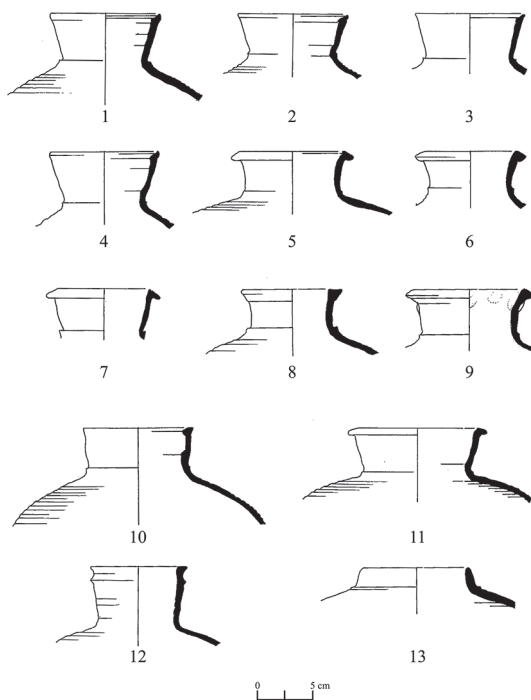
הפתח השני הותקן מול הפתח הראשון, בדופן הדרומוס המערבית, והוא מוביל לחדר מלבני (חלל B; מידותיו: 2×3.8 מ'). החדר מלא סחף, ונראה ששימש כמחסן.

דרומוס A מוביל אל פתחו הרחב (כ-1.1 מ') של חדר D. על גבי המזוזה המזרחית של פתח זה נתגלתה חרות סכמתית קטנה של סירת מפרש (אורך החרות כ-14 ס"מ, גובהה כ-6 ס"מ; איור 5). חרטום הסירה פונה לשמאל והירכתיים לימין. הסיפון מוארך וצר. מהקצה השמאלי של הסיפון נמתח קו אלכסוני אל ראש הירכתיים. דומה כי מדובר במפרש שכוב. ייתכן כי קיים מפרש משולש נוסף מעל לסיפון, אך אין הדבר ברור לגמרי. חרות הסירה דומה לאיורי סירות מפרש אחרות בנות התקופה הרומית ובייחוד לציור ספינת המסחר שנתגלתה בקפלת סנט ורטן בכנסיית הקבר שבירושלים המתוארכת למאות השנייה – הרביעית לסה"נ (ברושי וברקאי 1985, 125–128). מאליה עולה השאלה: מדוע נחרת כלי השיט בפתח מחסן עתיק זה? לתיאורי סירות פירושם רבים בספרות המחקר, ולא כאן המקום לעסוק בנושא בפירוט. על פי אחד הפירושים, לתיאורי כלי השיט תפקיד אפוטרופאי, כלומר שמירה מפני רוחות רעות (ראו למשל קשטן 2001), וייתכן כי ניתן לראות את חרות הסירה על גבי מזוזה פתח המחסן כאמצעי הגנה על תכולתו.

חדר D הנו אולם רוחבי (מידותיו: 4.4×11.5 מ' וגובהו 2.2×3 מ') (איור 6). בשליש התחתון של ארבע דופנות האולם נחצבו 12 חורי קשירה, וסמוך לדופן החלל הדרומית, ממערב לפתח, הותקנה שוקת קטנה חצובה בסלע. דומה אם כן כי במקור שימש אולם D כדיר לבהמות. מעל לשוקת החצובה הותקנה גומחה לנר במתאר משולש וסביבה מסגרת מלבנית בעלת חרותות קווים. על גבי רצפת האולם נתגלו שברים של יותר ממאה קנקנים המתוארכים לשליש האחרון של המאה הראשונה לסה"נ ועד לשליש הראשון של המאה השנייה לסה"נ

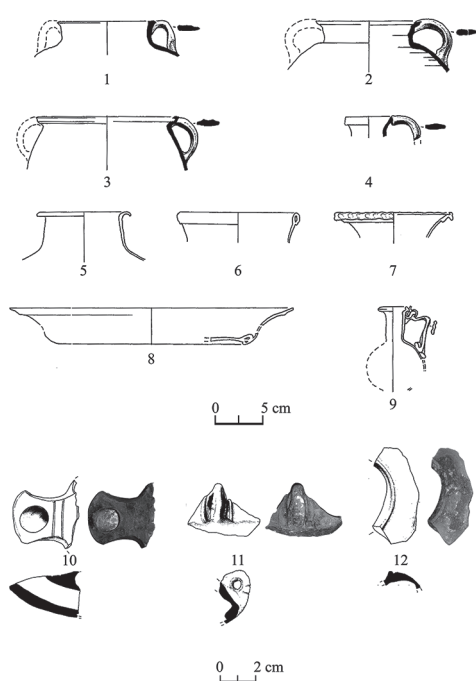

איור 6: חלל D, מבט לצפון־מערב (צילום: ב' זיסו); שימו לב לפתח חלל E, לפתח מחילת המסתור d-g בדופן הצפונית ולפתח הכניסה המרכזי של החלל המתחבר עם חלל A בדופן הדרומי

(איור 7: 1, 3, 5, 7, 9, 10, 12, 13). טיפוסים דומים נתגלו במערות מסתור ובמערות מפלט אחרות מימי מרד בר־כוכבא (ראו לדוגמה את מכלול הקנקנים שנתגלה במערת סלע שבנחל חבר עילי: עמית ואשל 1998, לוח 3). כן נתגלו בחלל זה כמה שברי כלי בישול ובהם סירי בישול בעלי שפה משולשת הנוטה החוצה, טיפוס האופייני למאות הראשונה – ראשית המאה השנייה לסה"נ (איור 8: 1-2; למקבילות ראו למשל סירי בישול ממערת סלע: עמית ואשל 1998, לוח 1: 13, 15), קדרת בישול בעלת שפה נוטה פנימה אשר יוצרת מרזב פנימי לקליטת מכסה (איור 8: 3; ראו למשל מקבילה ממערת

איור 7: לוח קנקנים שנתגלו בחלל E ובחלל G (ציור: ל' ריקמן)

איור 8: לוח כלי בישול, כלי זכוכית ונרות מן המערכת (ציור: ל' ריקמן)

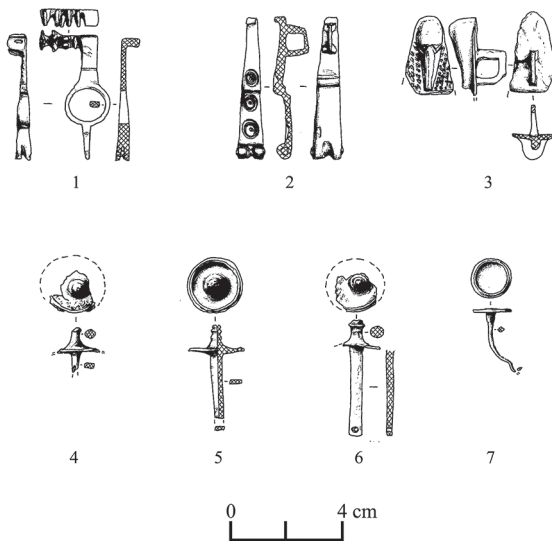
חג המולד שבנחל קדרון תחתון: פורת ואחרים 2009, 44, לוח 2: 1; ומקבילה ממערת עבוד: זיסו ואחרים 2009, 497, לוח 2: 3, פך בישול האופייני למאות הראשונה – ראשית המאה השנייה לסה"נ (איור 8: 4; ראו מקבילה ממערכת 20 בחורבת מדרס: קלונר 1987א, 342, לוח 160: 1), ושלושה שברי נרות: חרטום נר מקורצף האופייני למאות הראשונה – ראשית המאה השנייה לסה"נ (איור 8: 10; רוזנטל וסיוון 1978, 80–81), שבר ירכתיים של נר דרום האופייני לתקופה שבין המדידות ברומאים (איור 8: 11; רוזנטל וסיוון 1978, 82–85), ושבר נר דיסקוס עגול המצוי במכלולים משלהי המאה הראשונה לסה"נ ועד ראשית המאה השלישית לסה"נ (איור 8: 12; רוזנטל וסיוון 1978, 85–90). עוד נתגלו בחלל זה כלי זכוכית מטיפוסים שונים (איור 8: 5–7, 9) ובהם קערה ששפתה מקופלת כלפי חוץ ועליה רצועה אופקית בעלת טביעות האופיינית

לימי מרד ברכוכבא (איור 8: 7; בר"ג 1970, 135, טיפוס ב'6), ושברי פכית בעלת שפה הנוטה החוצה וידית אוזן רחבה בעלת שלושה קפלים האופיינית גם כן לימי מרד ברכוכבא (איור 8: 9; בר"ג 1970, 160, טיפוסים ח'6–7). יש לשער כי בתקופה זו, אולי כחלק מהסבת החלל למסתור תת-קרקעי בימי מרד ברכוכבא (ראו להלן), שימש החלל כמחסן קנקנים תת-קרקעי. בדופן הצפונית של חדר D הותקן פתח (גובהו כ-2 מ' ורוחבו 0.6 מ') המוליך לחלל E. צורתו של חלל זה אינה רגולרית, ונראה כי שימש בראשיתו כמחצבה. סמוך למזוזה הפתח הותקן חור קשירה נוסף.

ברצפת הפינה הצפון-מזרחית של אולם D הותקן בקבוקון קטן (חדר אחסון). פתח הבקבוקון עגול (קוטרו 0.5 מ'), ומסביבו מגרעת עגולה שנועדה לקליטת אבן כיסוי עגולה מקירטון. בדופן הצפונית של הבקבוקון נחצב פתח קטן (רוחבו 0.5 וגובהו 0.7 מ') המוליך לעבר חלל F שצורתו סגלגלה (מידותיו: 3x3 מ').

איור 9: מפתח גאמא רומי כפי שנתגלה בבקבוקון F

איור 10: לוח חפצי מתכת מן המערכת ומחוצה לה (ציור: ל' ריקמן)

בתוך הבקבוקון נתגלה מפתח גאמא רומי קטן מברונזה אשר שימש, כפי הנראה, לפתיחת קופסה (איורים 9, 10: 1; למקבילה ממערת המפלט בעבוד שבהרי בית־אל ראו: זיסו ואחרים 2009, 500, לוח 6: 54–55).⁴

בדופן המזרחית של חלל D הותקנה מחילה d1 (אורכה הכולל 15 מ', רוחבה הממוצע כ־0.5 מ' וגובהה 0.7 מ'). המחילה מפותלת ובדופנותיה הותקנו שקעים רבים אשר נועדו להנחת נרות שמן. כחמישה מטרים מראשית המחילה קיימת התרחבות, וככל הנראה ניצב במקום זה לוח אבן גדול אשר שימש כמתקן לנעילת המחילה. המחילה מסתיימת בלא כל חדר נוסף או יציאה נוספת, ונראה כי החציבה הופסקה במקום זה בעיצומה. מידות המחילה ומהלכה מאפיינים את אופן חציבת מחילות המסתור בשפלת יהודה.

מחילה נוספת (d-g) הותקנה בפינה הצפונית־מזרחית של חלל D, כמטר ו־70 סנטימטרים מרצפת האולם. אורך המחילה כ־23 מטרים, ובמהלכה היא פונה פעמים מספר בזוויות של 90 מעלות. גם לאורך מחילה זו הותקנו שקעים רבים אשר נועדו להנחת נרות שמן.

המחילה מסתיימת בפתח צר המוביל לעבר חדר G. הכניסה לחדר G מן המחילה קשה כיוון שהיא הותקנה בזווית ישרה.

חדר G בעל מתאר רבוע (מידותיו 3.8x3.8 מ', גובהו 2.2 מ'). פתח הכניסה לחדר מכיוון מחילה d-g בעל מסגרת, והוא נועד לקלוט אבן נעילה דמוית פקק שנתגלתה

4 ייתכן שמספר חלקי פרזול מברונזה (איור 10: 2–7) שנמצאו על גבי אחד מאבני המבנה המצוי מעל לפתח מערכת המסתור, במקום שבו התמקם אחד מהתצפיתנים של חולית שודדי העתיקות שעבדו במקום, שייכים לקופסה, ואלה הוצאו מן המערכת על ידי השודדים ולאחר מכן נעזבו במרוכז בשטח.

איור 11: הפתח הדרומי של חלל G, מבט לדרום-מזרח; שימו לב למתקן הנעילה, לחור הברית במזוזה המזרחית ולאבן הנעילה דמוי הפקק

איור 12: הפתח הצפוני של חלל G, מבט לצפון; שימו לב להסרה המכוונת של חלק מהדופן המצוי מעל לפתח ולשברי הקנקנים הפזורים על רצפת החלל

מוטלת בסמיכות (איור 11). אבן זו ננעלה באמצעות מתקן בריח משוכלל. המתקן כולל שתי אומנות חצובות משני צדי הפתח ובמרכזן חור מפולש (כ־0.15 מ') שנועד לקלוט לתוכו קורת עץ עבה, אשר שימשה כברית לאבן הנעילה (ראו חתך C). בדופנות החדר הותקנו שקעים משולשים אשר נועדו להנחת נרות שמן. גם על גבי רצפת חדר זה נתגלו שברי קנקנים רבים שניתן לתארכם לשליש האחרון של המאה הראשונה לסה"נ ועד לשליש הראשון של המאה השנייה לסה"נ, ימי מרד בר־כוכבא (איור 7: 2, 4, 6, 8, 11; למקבילות ממערת סלע בנחל חבר עילי ראו עמית ואשל 1998, לוח 3), וכן שברי צלחת זכוכית (איור 8: 8).

במרכז הדופן הצפונית של חדר G נחצבה מחילה נוספת מוקפת במסגרת. מעל לפתח המחילה שברו השודדים במתכוון חלק מדופן המערה (איור 12). ייתכן כי הם עקרו משם חרותות או כתובת. גם הכניסה למחילה זו נחצבה בזווית של תשעים מעלות כדי להקשות על הכניסה לחדר. אורכה הכולל של המחילה כ־22 מטרים, והיא מתעקלת במקומות מספר בזוויות ישירות. לאורך המחילה נחצבו שקעים רבים להנחת נרות. המחילה מסתיימת

במעבר צר המוליך למחילה H שמתארה אינו רגולרי. קצוות המחילה מסתיימות בסחף ובמפולת אבנים.

מורכבות המחילות, מתקן הנעילה המשוכלל והממצא הקרמי שנתגלה בחלל G, מאפשרים להניח בסבירות גבוהה כי חדר זה והמחילות הנלוות אליו הותקנו כחלק מההכנות למרד בר־כוכבא ולא שימשו לפני כן למטרות אחרות.

סיכום

אורכה הכולל של המערכת הנדונה הוא כ־90 מטרים. המערכת מבוססת על חללים קדומים (A, B, C, D, E) אשר שימשו את תושבי היישוב שהתקיים מעל המערכת, לצרכים מגוונים.

אנו מעריכים שהיישוב הנדון היווה חווה חקלאית הסמוכה ליישוב המרכזי שהתקיים בח'לת קייס – נ.ט. 270.

דומה שבמסגרת ההכנות למרד בר־כוכבא הפסיק חלל D לשמש בייעודו המקורי כמכלאה לבהמות והוסב לשמש כמחסן לקנקני אגירה. נראה כי בשלב זה גם נחצבו מחילות המסתור d-1, d-g, ו-d-h, והותקנו חדר המסתור ומתקן הנעילה המשוכלל בחדר G. הממצאים שנתגלו במערכת מעידים כי לאחר המאה השנייה לסה"נ (כנראה בעקבות מרד בר־כוכבא) לא נעשה שימוש חוזר במערכת, וזו הופרעה שוב רק בעקבות פעילות שודדי העתיקות בעת האחרונה. אין לדעת בוודאות האם חרות הספינה על גבי מזוזת הפתח המוליך לחדר D, משויכת לזמן השימוש בחלל כמכלאה לבהמות או לשלב הסבת המערכת למסתור בימי מרד בר־כוכבא. המערכת מצטרפת למערכות מסתור רבות שנתגלו ברחבי שפלת יהודה בכלל (קלונר וטפר 1987) ובסביבתה הקרובה של החורבה בפרט (ראו לדוגמה מערכות המסתור שנתגלו בחורבת טבק: שגיב וזיסו 1997; ובחורבת ערק ח'לא: זיסו ואחרים 2012). עיקר חשיבותה של מערכת זו במכלול הממצאים שנתגלו במחילות הפנימיות ובחדר המסתור G, הוא באפשרות לתארך את חציבת אגף זה לתקופה שבין המרידות (השליש האחרון של המאה הראשונה–השליש הראשון של המאה השנייה לסה"נ), ככל הנראה לימי מרד בר־כוכבא. מורכבותה של המערכת והתיארוך הברור של אגפיה הפנימיים מצדדים בדעתם של קלונר וזיסו אשר קבעו כי תופעת מערכות המסתור הגיעה לשיא שכלולה בימים שבין המרידות ובימי מרד בר־כוכבא (קלונר וזיסו 2006, 133–134).

רשימת מקורות

בר"ג 1970:

בר"ג, ד', 1970, כלי הזכויות בארץ-ישראל בתקופה הרומית והביזנטית, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, ירושלים.

ברושי וברקאי 1985:

Broshi, M. & Barkay, G., 1985, Excavations in the Chapel of St. Vartan in the Holy Sepulchre, *Israel Exploration Journal* 35, pp. 108–128.

זיסו 1997:

זיסו, ב', 1997, ח'לת קייס, חדשות ארכיאולוגיות קר, עמ' 148–149.

זיסו 2001:

זיסו, ב', 2001, הישוב הכפרי בהרי ושפלת יהודה, משלהי תקופת הבית השני עד לדיכוי מרד בר כוכבא, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, ירושלים.

זיסו ואחרים 2009:

זיסו, ב', לנגפורד, ב', פורת, ר', דוידוביץ, א' ופרומקין, ע', 2009, ממצאים מתקופת מרד בר־כוכבא ממערת עבוד שבמערב הרי בית־אל, בתוך: אשל, ח' ופורת, ר' (עורכים), מערות המפלס מתקופת מרד בר־כוכבא, קובץ ב, ירושלים, עמ' 478–509.

זיסו ואחרים 2012:

זיסו, ב', לנגפורד, ב', אקר, א' ואשל, א', 2012, חרות שבה שמו של טריאנוס במערה בח'רבת ערק ח'לא מצפון לבית־גוברין, חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה ו, עמ' 110–112.

טפר 1992:

טפר, י', 1992, בית-הבד שבגבעון, נקרות צורים 18, עמ' 69–86.

יעקובי ומירון 1985:

יעקובי, ח' ומירון, י', 1985, מערכת מסתור בנ"ג 270, נקרות צורים 11–12, עמ' 54–63.

עמית ואשל 1998:

עמית, ד' ואשל, ח', 1998, ממצאים מתקופת מרד בר-כוכבא ממערת סלע, בתוך: אשל, ח' ועמית, ד' (עורכים), מערות המפלט מתקופת מרד בר-כוכבא, קובץ א, תל אביב, עמ' 189–204.

פורת ואחרים 2009:

פורת, ר', אשל, ח' ופרומקין, ע', 2009, מערת חג המולד בנחל קדרון תחתון (ואדי א-נר), בתוך: אשל, ח' ופורת, ר' (עורכים), מערות המפלט מתקופת מרד בר-כוכבא, קובץ ב, ירושלים, עמ' 31–52.

קלונר 1987א:

קלונר, ע', 1987, כלי חרס וחפצים אחרים במערכות-מסתור, בתוך: קלונר, ע' וטפר, י' (עורכים), מערכות-המסתור בשפלת יהודה, תל-אביב, עמ' 338–360.

קלונר 1987ב:

קלונר, ע', 1987, מטבעות במערכות-המסתור, בתוך: קלונר, ע' וטפר, י' (עורכים), מערכות-המסתור בשפלת יהודה, תל-אביב, עמ' 333–337.

קלונר 1987ג:

קלונר, ע', 1987, מסתורים נוספים בשפלת יהודה, בתוך: קלונר, ע' וטפר, י' (עורכים), מערכות-המסתור בשפלת יהודה, תל-אביב, עמ' 237–260.

קלונר וזיסו 2006:

קלונר, ע' וזיסו, ב', 2006, מערכות המסתור בארץ יהודה: עדכון ארכיאולוגי וגיאוגרפי של השתרעות מלחמת בר-כוכבא, בתוך: מור, מ', פסטור, ג', רונן, י' ואשכנזי, י' (עורכים), לאוריאל: מחקרים בתולדות ישראל בעת העתיקה, מוגשים לאוריאל רפפורט, ירושלים, עמ' 125–147.

קלונר וזיסו 2013:

Kloner, A. & Zissu, B., 2013, The Subterranean Complexes of Maresha: An Urban Center from the Hellenistic Period in the Judean Foothills, Israel, *Opera Ipogea* 2, pp. 45–62.

קלונר וטפר 1987:

קלונר, ע' וטפר, י', 1987, מערכות-המסתור בשפלת יהודה, תל-אביב.

קשטן 2001:

Kashtan, N., 2001, The Ship as Reality and Symbol: How It was Perceived in Hellenistic and Roman Palestine, in: Tzalas, H.E. (editor), *6th International Symposium on Ship Construction in Antiquity, Lamia, 28, 29, 30 August 1996: proceedings*, Thessaloniki, pp. 317–329.

רוזנטל וסיון 1978:

Rosenthal, R. & Sivan, R., 1978, *Ancient Lamps in the Schloessinger Collection*, Jerusalem.

שגיב וזיסו 1997:

שגיב, ג' וזיסו, ב', 1997, חורבת טבק למרגלות תל גוד – אתר יהודי שחרב במרד בר-כוכבא, מחקרי יהודה ושומרון ז, עמ' 115–139.

שיק 1984:

שיק, א', 1984, ח'לת קייס כמייצגת את אתרי איזור בית גוברין בתקופה הרומית-ביזנטית, עבודת גמר בתולדות האמנות, מוסד חינוכי "צפית".